

УДК 340.131

П. І. АРНАУТОВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ У КОНТЕКСТІ ПОСТАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 114–118

Юридично-науковий аналіз сутності і змісту поняття правової державності включає в себе дослідження тих принципів, які закладено в основу моделі правової держави і відрізняють її від усіх інших типів організації державної влади, а також взаємовідносин держави з суспільством.

Справді, як засвідчує сучасна правова наука, феномен правової державності не може редукуватись виключно до держави як такої, або ж до структурно-функціональної організації державної влади, коли акт реалізації своєрідної стандартизованої схеми взаємодії органів державної влади розцінюється як наявність правової держави. У цьому контексті, поряд з принципом верховенства права, практично завжди згадується і такий принцип, як законність, який є важливою та актуальною проблемою не тільки для юридичної науки, а й для повсякденної практики державного будівництва та правового розвитку України.

Актуальність дослідження принципу законності у контексті постановня і формування правової державності пояснюється такими причинами. По-перше, на думку переважної більшості сучасних вітчизняних і зарубіжних теоретиків, цей принцип нерозривно пов'язаний із принципом верховенства права (зокрема про їх нерозривність пише С. Головатий [1]), що з необхідністю виводить його на перші ролі у процесі дослідження будь-якої держави, яка претендує на те, щоб називатися правовою. Більше того,

доволі часто цей принцип описують як засіб і одночасно практичний механізм досягнення такого стану, коли право визначає діяльність держави і в суспільстві гарантується режим панування права. По-друге, до сьогодні в окремих юристів можна зустріти притаманне радянським часам ставлення до законності виключно як до певного репресивного механізму, що сприяє безпечальній та неухильній реалізації будь-яких державних рішень та інтересів. Вочевидь, таке розуміння змісту та призначення законності не відповідає теорії правової держави і не може бути поєднано з цим феноменом. Внаслідок чого виникає актуальна потреба у критичному переосмисленні тих, досі пануючих у вітчизняній правовій науці підходів до тлумачення поняття законності, які були запозичені з радянських часів і в яких суцільно домінує однобічна позитивістська методологія. По-третє, не можна не зазначити, що принцип законності має пряме відношення до того, яким саме чином розвиваються практичні відносини між державою, суспільством і кожним окремим громадянином. У цьому плані практика постановня правової державності безпосеред-

ньо корелює з тим, чи забезпечено в державі режим законності, яким є його зміст, цілі і базові цінності. Все це гранично актуалізує потребу у фундаментальних теоретико-правових дослідженнях принципу законності в загальному науковому контексті вивчення феномена правової державності.

Тому під час теоретичної розробки поняття правової державності, необхідно приділити увагу принципу законності, практичним формам його забезпечення, а також специфіці його реалізації. Для її досягнення маємо вирішити такі конкретні завдання: а) дослідити зміст і основні складові поняття законності, як саме воно тлумачиться сучасною правовою наукою; б) вказати основні гарантії та механізми забезпечення законності в умовах правової державності; в) охарактеризувати ключові проблеми практичного забезпечення законності в умовах утвердження правової державності в Україні.

Класичне визначення законності, яке можна знайти в сучасних юридичних довідниках та енциклопедіях, може тлумачити цей принцип чи як “неухильне виконання законів та інших нормативно-правових актів органами державної влади, окремими громадянами і їх організаціями” [2], чи як “точне виконання вимог закону всіма суб’єктами праввідносин” [3]. При цьому фактично не береться до уваги, що саме являють собою закони, яких мають “точно і неухильно” дотримуватись. У результаті цього поняття законності виявляється рівнозастосованим як для демократичних, так і для недемократичних держав. Схожі дефініції законності можна знайти у працях багатьох авторів. Наприклад, М. Марченко окреслює законність як суворе і неухильне слідування державними органами та посадовими особами закону в процесі застосування права [4]. Найбільш ґрунтовно цей підхід подано в роботах В. Лазарева, в яких дається широке визначення законності — законність як поєднання неухильного виконання вимог закону, дотримання ієрархічності нормативно-правових норм та незаперечності закону [5], та вузьке визначення — законність як слідування праву органами держави і її громадянами [6].

Щоправда, крім цієї традиційної настанови існує цілий ряд інших підходів до визначення законності. При цьому доволі часто йдеться про синтез одразу кількох можливих способів її визначення. Так, зокрема, М. Курочка пропонує виокремлювати два значення принципу законності: а) законність кожної конкретної дії, та б) загальна законність — відповідність суспільних відносин

основним принципам права [7]. Зовсім інший методологічний підхід до розуміння законності пропонує відомий вітчизняний фахівець в галузі юридичної науки О. Скакун. На її думку, поняття законності слід тлумачити одразу в трьох аспектах: а) законність як принцип; б) законність як метод; в) законність як режим [8]. У першому значенні законність розкривається як принцип діяльності державних органів, суспільних організацій, корпорацій, посадових осіб і громадян, який передбачає їх зв’язаність нормами права. У другому значенні законність являє собою метод державного керівництва суспільством, зміст якого конститується через такі вимоги: органи державної влади та окремі посадові особи засновують свої дії на законах, у процесі свого функціонування вони не виходять за межі встановленої в законі компетенції, у процесі контролю і нагляду за діями органів державної влади використовуються правові засоби. І, зрештою, законність як режим виступає характеристикою рівня відповідності суспільних відносин законам і підзаконним актам, які покликані віддзеркалювати принципи свободи і справедливості, що закладені у праві. При цьому, на думку П. Рабіновича, серед цих трьох аспектів домінуючим є тлумачення закону саме як режиму чи стану відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави [9]. Проте, чи не найбільш всебічне висвітлення всіх можливих способів тлумачення законності надають Ю. Шемшученко та С. Бобровник. Відповідно до запропонованої ними класифікації, при визначенні поняття законності ми маємо враховувати такі виміри її тлумачення: по-перше, законність як принцип здійснення державою владних повноважень; по-друге, законність як принцип поведінки фізичних осіб у сфері права; по-третє, законність як принцип побудови системи нормативних актів; по-четверте, законність як режим соціально-політичного життя [10].

Таким чином, зважаючи на наявність цілого ряду підходів до тлумачення змісту поняття законності і принципу законності, варто вказати на ту роль, яку вона відіграє у процесі розвитку правової держави. Про її загальне значення свідчить те, що в чинній Конституції України фактично висвітлені всі аспекти цього поняття. Ми маємо на увазі насамперед ст. 6 (ч. 2), 8 (ч. 2) та 68 (ч. 1). Справді, якщо законність це не тільки формальна відповідність дій органів державної влади певній сукупності чи системі нормативно-правових актів, але ще й втілення у практику державно-правового та

суспільного життя принципів верховенства закону, рівності всіх перед законом, стабільності правопорядку, охорони прав громадян, єдності розуміння і застосування норм права, то тоді не можна не визнати наявність змістовного зв'язку між правовою державністю та законністю. Адже, говорячи про законність як один із основоположних принципів правової держави [11], ми не можемо не визнавати існування прямого зв'язку між рівнем забезпечення цього принципу та безпосередньою реалізацією в Україні конституційно проголошеної мети щодо розбудови правової держави.

Окреслюючи законність як один із принципів здійснення органами державної влади своїх владних повноважень, варто зазначити системний характер цього принципу. Тобто саме поняття законності, на що звертає увагу В. Самохвалов, конститується як поєднання ряду важливих принципів [12]. Серед них ключову роль відіграють такі: принцип верховенства закону, принцип єдності закону, принцип доцільності закону та принцип реальності закону. По суті, всі ці чотири принципи тісно взаємопов'язані і логічно впливають один на одного. Так, верховенство закону означає підпорядкованість закону як всіх нормативних актів, так і всіх актів реалізації права. У цьому сенсі можна стверджувати про існування жорсткої ієрархічної структури системи законодавства, на чолі якої стоїть Конституція як основний закон для держави і суспільства, за нею слідує закони, яким, у свою чергу, підпорядковуються всі інші підзаконні нормативно-правові акти. Єдність закону означає його однакову дію щодо всіх суб'єктів правовідносин, а також щодо різних регіонів держави. У цьому плані відповідальність за порушення закону настає в будь-якому випадку незалежно від того, в якій частині держави скоєне порушення і хто є суб'єктом вчиненого порушення. Зазначений принцип єдності закону доповнюється принципом рівності всіх перед законом, яка гарантується завдяки інституту рівного права доступу громадян до суду з метою захисту своїх законних прав та інтересів. Реальність закону означає фактичне виконання його приписів і наявність дієвої системи контролю за його дотриманням.

Очевидно, що визнавши закон як одну з основних форм артикуляції та фіксації правових норм, ми погоджуємося з тим, що принцип верховенства права (як центральний принцип правової держави) завжди набуває свого втілення саме через верховенство закону. Тобто зафіксовані на рівні основних державних законів права мають неза-

перечну юридичну силу і не можуть бути змінені в будь-якій іншій формі крім закону. Це означає, що розбудова правової держави, а значить і забезпечення верховенства права, завжди реалізується через забезпечення верховенства закону. Адже у випадку, коли найбільш важливі правові норми можуть заперечуватись, обмежуватись чи спотворюватись у процесі підзаконної нормотворчості, верховенство права перетворюється на суто формальну вимогу, а правова держава поступово стає звичайною юридичною примарою.

Наступним аспектом висвітлення змісту принципу законності та його зв'язку з правовою державою є розгляд законності як методу. У цьому випадку законність виступає як метод діяльності органів державної влади та її посадових осіб. Специфіка цього аспекту законності полягає в тому, що правова держава означає не тільки верховенство права, а й своєрідний тип стосунків між державою (її органами), правом та громадянами. З самого змісту поняття правової держави випливає, що органи державної влади діють не будь-яким чином, а виключно відповідно до визначеного в законі кола їх повноважень та кола їх компетенції. Фактично ця правова визначеність діяльності органів державної влади набуває свого виразу вже на конституційному рівні. У різних розділах чинної Конституції України є окремі статті, в яких перелічуються повноваження тих чи інших органів державної влади. При цьому коло повноважень, які встановлюються нижчими нормативно-правовими актами, не може виходити за межі повноважень, які закріплено на рівні вищих нормативно-правових актів. Водночас метод правової визначеності повноважень діяльності органів державної влади дає змогу забезпечити не тільки настанову на верховенство права, а й постійно підтримувати функціонування такого важливого для правової держави інституту, як інститут розподілу державної влади. Тобто, нормативно-правова фіксація повноважень державних органів має своїм наслідком ще й встановлення серйозних юридичних бар'єрів щодо їх спроб втручатись у сферу компетенції органів державної влади інших гілок.

Ще один аспект у тлумаченні змісту принципу законності є його розгляд у контексті забезпечення законності як певного державно-правового режиму. Наголос на цьому аспекті законності є особливо актуальним з огляду на те, що він дає можливість встановити зв'язок між законністю у сфері реалізації державної влади та законністю у сфері функціонування суспільства. Дійсно, вживаючи

поняття режиму законності, ми завжди наголошуємо на існуванні принаймні двох основних полюсів — суспільства і держави. У такому випадку режим законності означає відповідність реальних суспільних відносин тим правовим нормам, що знайшли своє відображення на рівні державних законів. Однак специфічною ознакою цього поняття є те, що зв'язок, який ним фіксується, завжди реалізується як двобічний. Йдеться про те, що режим законності встановлюється не тільки тоді, коли всі реальні відносини між окремими членами суспільства та їх групами відповідають чинному законодавству, але й тоді, коли самі ці закони відбивають і задовольняють ті об'єктивні потреби щодо правового регулювання, які формуються в суспільстві, тобто закон отримує найвищу силу не стільки завдяки тому, що він задовольняє певні формальні ознаки, скільки завдяки тому, що він відповідає праву як мірі належного і справедливого. Хоча у цьому сенсі необхідно зробити одне принципове методологічне уточнення. Справа в тому, що у ряді науково-юридичних праць досі зустрічаються такі словосполучення, як “посилений” та “послаблений” режим законності. На нашу думку, такий підхід не можна визнати правильним, адже в реальності режим законності не може мати ступенів: він чи є, чи його немає. Що ж до ступенів, то вони характеризують не режим законності як такий, а правовий порядок, під яким розуміється “стан упорядкованості суспільних відносин на основі законності” [13]. Тобто для різних суспільств ми можемо констатувати різний рівень упорядкованості суспільних відносин, який може коливатися у проміжку між певними мінімальними та максимальними величинами. У цьому плані правовий порядок є результатом законності, чи показником того, наскільки режим законності реалізується в практичному житті держави і суспільства.

Отже, зважаючи на проведене дослідження принципу законності, можемо зробити такі висновки. По-перше, саме поняття законності не слід зводити виключно до сфери функціонування органів державної влади, коли законність тлумачиться як суто функціональна відповідність дій окремих державних органів і посадових осіб тим повноваженням, які закріплено за ними на законодавчому рівні. Воно є значно ширшим і реалізується

як щодо органів державної влади, так і щодо суспільства. По-друге, всебічний розгляд законності як принципу, методу та режиму зазначає, що всі ці три аспекти тісно взаємопов'язані зі становленням правової держави, оскільки всі вони дають можливість реалізувати принцип верховенства права, тобто, фактично, забезпечення законності (яке має реалізовуватись як суспільством в цілому, так і всіма без винятку гілками державної влади) є тим безпосереднім шляхом, завдяки якому можна буде перевести розмови про правову державу в Україні та її перспективи з рівня політичної демагогії на рівень практичної реалізації.

Література

1. Головатий С. Верховенство права або ж Правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С. Головатий // Право України. — 2010. — № 4. — С. 210.
2. Юридический энциклопедический словарь / Отв. ред. А. Я. Сухарев. — М.: Сов. энцикл., 1987. — С. 129.
3. Юридическая энциклопедия / Под ред. М. Ю. Тихомирова. — М.: Дело, 2000. — С. 164.
4. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права. — М.: Проспект, 2001. — С. 687.
5. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2002. — С. 465.
6. Теория права и государства / Под ред. Г. Н. Манова. — М.: БЕК, 1995. — С. 201.
7. Курочка М. Й. Право і законність на сучасному етапі розвитку юридичної науки // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — Донецьк, 2002. — № 1. — С. 28.
8. Скакун О. Ф. Теория государства и права. — Х.: Консум, 2000. — С. 484.
9. Рабінович П. М. Основы загалльної теорії права та держави. — К.: Атіка, 2001. — С. 66.
10. Юридична енциклопедія: У 6 т. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 2. — С. 498.
11. Казанцев Л. Ю. Принципы права // Юридические записки Ярославского гос. ун-та им. П. Г. Демидова. — Ярославль, 2001. — Вып. 5. — С. 63.
12. Самохвалов В. В. Принципы та вимоги законності як гарантії її справедливості // Держава і право: 36. наук. пр.: Юридичні і політичні науки. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 29.
13. Теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Право и закон, 2001. — С. 297.

Досліджується зміст принципу законності з позицій сучасної науки теорії держави і права, а також його значення для формування правової держави. Розкривається діалектичний зв'язок принципу законності і правової державності, доводиться наявність детермінації між забезпеченням законності і розвитком правової держави.

Исследуется содержание принципа законности с позиций современной науки теории государства и права, а также его значение для формирования правового государства. Раскрывается диалектическая связь принципа законности и правовой государственности, обосновывается существование детерминации между обеспечением законности и развитием правового государства.

The article investigates the contents of a principle of legality from positions of a modern science of the theory of state and law, and its importance in the process of formation of a state of law. The author shows a dialectic correlation of a principle of legality and the rise of state of law, proves existence of concrete determinations between maintenance of legality and the development of a state of law.

Надійшла 6 листопада 2010 р.